

Kapitał, przemoc i postkomunistyczna Polska. Rzec o książce G.M. Eastera

Published: 02.03.2015

Reviewed by Piotr Korys Edited by M.A. Andrzej Klimczuk

Państwo postkomunistyczne miało być stanem przejściowym pomiędzy państwem socjalizmu państwowego a nowoczesnym państwem kapitalistycznym. Stan ten okazał się jednak zdecydowanie bardziej trwały, niż mogłoby się wydawać. Wprawdzie reformy, procesy imitacji zachodnich rozwiązań instytucjonalnych, wpływ przemocy instytucjonalnej czy spontaniczne kształtowanie się rozwiązań rynkowych sprawiły, że coraz trudniej odróżnić państwa postkomunistyczne od liberalnych demokracji Zachodu. Wciąż jednak dostrzegalne są różnice: nie w zaopatrzeniu sklepów czy jakości produktów wytwarzanych przez firmy działające w krajach postkomunistycznych, ale w jakości instytucji i – szerzej – w jakości państwa. Gerald M. Easter ogłosił na kartach swojej intrygującej i błyskotliwej socjologicznej analizy systemów podatkowych Polski i Rosji, że „transformacja postkomunistyczna już się zakończyła” (s. 187). Dodał jednak od razu, że wciąż rozważać musimy postkomunistyczne reżimy polityczne, nawet jeśli część z nich stała się skonsolidowanymi demokracjami.

Książka Geralda M. Eastera podejmuje nadzwyczaj interesującą problematykę systemu podatkowego państw postkomunistycznych. Potraktowana ona została jako soczewka przez którą dokładniej dostrzec można w perspektywie socjologicznej wszystkie ułomności tego typu państwa. Kluczową kategorią w jego analizie jest zatem oczywiście państwo. Za Charlesem Tillym stwierdza, że „różne kombinacje kapitału i przemocy prowadzą do ukształtowania się zupełnie odmiennych typów państw”. W tej perspektywie, powstanie i rozwój państw związane są z korzystaniem z zasobów władzy i tego, co z władaniem się wiąże: monopolu na przemoc, kontroli terytorium i uzyskiwania dochodów. Autor definiuje „socjologię fiskalną” (ang. *fiscal sociology*) wychodząc z założenia, że władza musi znaleźć środki finansowania. Przyjmuje, że sam sposób ich znalezienia nie jest jednoznaczny: może obejmować całą paletę środków od plądrowania po podatki. Zawsze jednak jest wynikiem zarówno wcześniejszych relacji państwo-społeczeństwo. Państwo także kształtuje późniejsze relacje – i te właśnie społeczne skutki sposobów opodatkowania obywateli bada socjologia fiskalna. W Polsce to dziedzina niemal nieznana, ogólnie objaśniona została w kilku analizach poglądów Schumpetera (Glapiński 2004, Wechta 2003), ale właściwie bez odniesień do dalszego rozwoju dyscypliny. Choć państwo postkomunistyczne doczekało się w Polsce wnikliwych analityków (Kochanowicz 2000, Staniszkis 2001, Łoś i Zyberowicz 2000, Kofman i Roszkowski 1999), to według mojej wiedzy nikt przed Easterem nie podjął także prób analizowania państwa postkomunistycznego, w tym Polski w szczególności, z wykorzystaniem narzędzi socjologii fiskalnej.

Badanie kształtowania się systemu podatkowego w państwie postkomunistycznym i jego reform w związku z tym odkrywa, zgadzam się tu z autorem, wiele nowych informacji i zjawisk charakterystycznych dla procesu

formowania się i konsolidacji państw postkomunistycznych, którego efekty mogą być tak różne jak w wybranych przez Eastera *case studies*. Państwa, w których ewolucja systemu zaczęła się z podobnego, zdaniem autora, miejsca definiowanego przez odziedziczone struktury instytucjonalne, nieudaną próbę odgórną demokracji państwowego socjalizmu, kryzys fiskalny i radykalne reformy w pierwszym okresie transformacji. Jednak inne ścieżki transformacji doprowadziły do odmiennych wyników: w przypadku Polski – do konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego, rządów prawa i kapitalizmu rynkowego, a w przypadku Rosji – do ukształtowania się społeczeństwa podległego państwu, konkurencyjnego autorytaryzmu (ang. *competitive authoritarianism*) (czyli reżimu sprawiającego wrażenie demokratycznego, lecz w rzeczywistości autorytarnego) i kapitalizmu „kolesi”.

Analiza Eastera oparta została na koncepcjach socjologii podatkowej. Za Josephem Schumpeterem autor podkreśla, że „budżet jest szkieletem państwa odartego z wszelkich zaciemniających rzeczywistość ideologii”. Socjologia podatkowa mierzy się zaś w szczególności ze sposobami uzyskiwania dochodów przez państwo – finansowania owego budżetu – i ich społecznymi konsekwencjami. By je zanalizować, Easter posługuje się czterostopniowym analitycznym modelem procesu budowania państwa postkomunistycznego zawierającym: (1) warunki początkowe; (2) przetarg podatkowy (ang. *revenue bargain*) pomiędzy społeczeństwem (lub grupami interesu) a państwem (obejmujący zarówno strukturę dochodów, jak i wydatków publicznych); (3) reżim podatkowy okresu zmiany systemowej oraz (4) rezultaty instytucjonalne.

Sam upadek komunizmu spowodował, że wcześniejsze (i pod koniec systemu niewystarczające) źródła finansowania wydatków państwa uległy rozpadowi, a w konsekwencji konieczne było znalezienie nowych. W analizie autor uwzględnił dwa weberowskie typy idealne państwa postkomunistycznego: kontraktualne i łupieżcze. W pierwszym przypadku zasoby władzy, którymi dysponował *ancien regime* zostały w czasie transformacji ponownie rozdzielone i skonsolidowane, tak że linie graniczne pomiędzy państwem a społeczeństwem, odnoszące się w szczególności do stosowania przymusu oraz do kapitału zostały jasno wyznaczone. Środki stosowania przymusu zostały odpolitycznione i poddane politycznej kontroli i instytucjonalnie ograniczone. Z kolei zasoby ekonomiczne uległy przekształceniu w chronioną prawnie własność prywatną tworząc warunki rozwoju przedsiębiorczości. W efekcie w państwach kontraktualnych powstały warunki konsolidacji reżimów demokratycznych. W przeciwieństwie do tego, państwo łupieżcze zachowało niekontrolowany dostęp do środków stosowania przemocy w sposób niepoddany jakiegokolwiek kontroli. W rezultacie, nie została wyznaczona jasna granica pomiędzy społeczeństwem a państwem. Wprawdzie niektóre zasoby ekonomiczne państwa komunistycznego zostały przekształcone we własność prywatną, ale najwartościowsze (w szczególności zasoby surowców naturalnych, tj. ropa naftowa czy nikiel) stały się przedmiotem koncesjonowania: państwo w rzeczywistości nigdy nie zrzekło się w pełni roszczeń do nich. Dysponując niepoddanymi kontroli narzędziami stosowania przemocy, zawsze mogło je odebrać – mechanizm ten znakomicie pokazuje historia Yukosu. Wśród państw postkomunistycznych, krajem będącym obecnie członkami UE bliżej do modelu kontraktualnego. Z kolei większość krajów postsowieckich przypomina raczej kraje łupieżcze.

Easter mierzy się z tym problemem, badając potencjał fiskalny (ang. *tax capacity*) państw postkomunistycznych. Jak wskazują badania historyków gospodarki, występuje silna korelacja między zdolnością zbierania podatków a

rozwojem gospodarczym w długim okresie (Tilly 1992, Yun-Casalilla, O'Brien 2012). Istotny jest przy tym również sposób zbierania podatków, a dokładniej osiągnięcia społecznie akceptowanego konsensusu obejmującego nie tylko poziom opodatkowania obywateli i przedsiębiorstw, ale także zakres i sposób dostarczania usług publicznych finansowanych przez podatki. Państwa wschodnich peryferii Europy, może za wyjątkiem terytorium Czech, były pod względem potencjału podatkowego rozwinięte słabiej niż kraje Zachodu, w dodatku okres komunizmu zacofanie to pogłębił. Powtórzyć można za autorem, że w krajach socjalizmu państwowego poziom opodatkowania należał do najwyższych na świecie, ale był ukryty przed obywatelem.

Problem postawiony przez Eastera i jego analiza jest nadzwyczaj interesująca. Warto spojrzeć na nią z nieco nawet odleglejszej perspektywy. W czasach przedrozbiorowych szlachta jako suweren wkładała wiele energii w ograniczenie apetytów fiskalnych państwa, a przetarg o podatki pomiędzy szlachtą a królem (państwem) doprowadził do ukształtowania się państwa niewydolnego i słabo finansowanego. Z kolei próby reform czasów stanisławowskich – nowej umowy podatkowej między szlachtą a królem w efekcie skończyły się upadkiem państwa. Trzeba jeszcze nadmienić, że dla szlachty podatki bywały narzędziem relatywnego osłabiania innych grup społecznych, mieszczan czy chłopów. W XIX wieku państwa zaborcze, a zwłaszcza Rosja wykorzystywała podatki jako narzędzie przemocy (pewnie da się tu znaleźć podobieństwa do opisanej przez Eastera dzisiejszej rosyjskiej praktyki). Stąd pewnie, a także z doświadczeń PRL-u wynika dość niechętny stosunek Polaków do instytucji państwa, w tym do służb podatkowych. To powoduje, że zarówno filozofowie polityki, jak i politologowie, socjologowie czy ekonomiści do niedawna niechętnie mierzyli się z pytaniem, jak zbudować dobre, czyli sprawne i efektywne państwo. Jednak, jak okazało się w czasie transformacji, państwo jest problemem i wyzwaniem trudnym do zignorowania.

Perspektywa socjologiczna, badająca państwo (jako produkt społecznej interakcji) w relacji „do społeczeństwa” i w relacji „ze społeczeństwem”, a nie jako byt *sui generis* wydaje się bardzo użyteczna w zrozumieniu polskich i szerzej postkomunistycznych zmagania z państwem. Socjologia podatkowa pozwala skoncentrować się na owym Schumpeterowskim szkielecie państwa, na budżecie. Wnioski Eastera, choć może nieco naiwne, wskazują jak duży Polska odniosła sukces w transformacji uwzględniając długookresowe uwarunkowania instytucjonalne. Jedną z pierwszych od dwóch wieków okazji do zbudowania nowoczesnego państwa podatkowego została skutecznie wykorzystana. A państwo takie, mimo wad opisanych już przez Schumpetera, wydaje się niezbędnym warunkiem wstępnym do dalszej modernizacji.

Bibliografia:

Glapiński Adam. 2003. *Kapitalizm, demokracja i kryzys państwa podatków*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Kochanowicz Jacek. 2000. Leviatan Exhausted: Ideas on the State of the Post-communist Transformation. *EastCentral Europe/L'Europe du Centre-Est. Ein wissenschaftlichen Zeitschift*, vol. 27, part 1, s. 1-19.

Kofman Jan, Wojciech Roszkowski. 1999. *Transformacja i postkomunizm*. Instytut Studiów Politycznych PAN. Warszawa.

Łoś Maria i Andrzej Zybertowicz. 2000. *Privatizing the police-state: the case of Poland*. St. Martin's Press. Nowy Jork.

Staniszkis Jadwiga. 2000. *Postkomunizm. Próba opisu*. Wydawnictwo słowo/obraz terytoria. Gdańsk 2001

Tilly Charles. 1992 *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*. Blackwell. Cambridge MA, Oxford.

Wechta Przemysław. 2003. *Socjologia i krytosocjologia Josepha Schumpetera*. Wydawnictwo UAM. Poznań.

Yun-Casalilla Bartolomé, Patrick K.O'Brien (eds.). 2012. *The Rise of Fiscal States. A Global History, 1500-1914*. Cambridge UP. Cambridge.

Citation:

Piotr Korys: Review for: Gerald Easter : Capital, Coercion, and Postcommunist States, 2012, in: <https://www.pol-int.org/en/publikationen/capital-coercion-and-postcommunist-states#r1937>.